

RAIMUND WOLFERT

En snublestein for Ruth Maier

30. AUGUST 2010 ble de første norske ”snublesteinene” (tysk: Stolpersteine) lagt ned i Oslo. Norge er med dette det tiende landet i Europa der man etter den tyske kunstneren Gunter Demnigs initiativ minnes ofre for Holocaust. Fram til i dag har Demnig lagt over 26 000 snublesteiner – først og fremst i Tyskland, men også i de fleste nabolandene såvel som i Ukraina, Ungarn og Italia. De 10 x 10 x 10 cm store kubiske minnesteinene i betong som er forsynt med en gravert messingtavle på toppen, støpes som regel inn i fortauet foran det siste selvvalgte bostedet for jøder, homoseksuelle, psykiatriske pasienter, politisk forfulgte, medlemmer av romfolket, Jehovas vitner og andre ofre for nazismen. Steinene skal holde oppe minnet om skjebnene til plagede, fornedrede og myrdede mennesker på steder hvor de fortsatt hadde et navn, og hvor de til en viss grad ennå kunne leve sine liv med verdighet før de ble degradert til et nummer og tatt av dage i en konsentrasjonsleir.

En av de 20 norske snublesteinene minner om den østerrikske jøeddinnen Ruth Maier (1920–1942) som kom til Norge i begynnelsen av 1939, kort tid etter ”Anschluss” – innlemmelsen av hennes hjemland i Det tyske rike. Snaue fire år senere ble hun pågrepet og deportert fra Norge sammen med 531 andre jøder. Lasteskipet *Donau* forlot Oslo havn om kvelden 26. november 1942. Fra Stettin (Szczecin i

det nåværende Polen) ble menneskene fraktet i godsvogn med den tyske Reichsbahn videre i sørøstlig retning til de ankom Auschwitz 1. desember 1942. Allerede samme dag ble 346 av dem utsortert. Det dreide seg om samtlige 188 kvinner, 42 barn og 116 arbeidsuføre menn. De ble ført inn i et gasskammer, og deres lik ble senere brent under åpen himmel. Av de 532 jødene som ble skipet med *Donau* fra Oslo i november 1942, kom bare ni tilbake til Norge i live etter annen verdenskrig. Ruth Maier var ikke blant dem.

Den norske lyrikeren Gunvor Hofmo (1921–1995) som siden 1950-tallet levde åpent som lesbisk, kom seg aldri over tapet av venninnen. Allerede i 1943 ble Hofmo innlagt på et sykehus på grunn av depresjoner. I etterkrigstiden skulle hun bli langtidspasient på nervesanatoriet Gaustad i Oslo i over to tiår, legene ga henne diagnosen ”schizophrenia, paranoid form” i 1954. Drøye 40 år senere døde

Hofmo, og de traumatiske opplevelsene fra høsten 1942 satte sitt preg på hele hennes litterære verk. Allerede i diktsamlingen *Jeg vil hjem til menneskene*, som hun debuterte med i 1946, ga hun uttrykk for sitt uoverkommelige savn. Diktet *Møte* begynner med linjene: ”Slik en regnvåt kveldstund / kjenner du det er henne, / en jødisk venninne de drepte, / hun hvis lik de lot brenne / sammen med tusen andres.”

I motsetning til Gunvor Hofmo er det slett ikke sikkert om Ruth Maier hadde noen klar lesbisk identitet. I Maiers dagbøker, som ble utgitt for første gang i 2007, spiller temaet homoseksualitet flere ganger en rolle. Allerede i trettenårsalderen diskuterte Ruth om likekjønnet kjærlighet og begjær med en venninne, og hun var glad da hun kunne skyve temaet fra seg: ”Jeg tenker på hvor skrekkelig det var når jeg gikk og grublet på det. Jeg slo opp i leksikon. Jeg spurte Mutz [Ruth Maiers mor] også, men hun sa at det er sånt jeg ikke forstår. Gudskjelov er det over nå. Ja, har man ikke problemer så skaffer man seg dem!” Senere, etter at hun var blitt kjent med Gunvor Hofmo i Norge, skulle hun vende tilbake til temaet. Men nå kunne hun, som i en periode hadde betegnet seg selv som mannehater, også betro til sin dagbok: ”Om kvelden får jeg vanvittig lyst på en mann ... hvem som helst. Da går jeg en kveldstur, det er lyst og alle mennesker ser stille ut og de lyser. Jeg går og går.”

Ruth Maier og Gunvor Hofmo traff hverandre høsten 1940 – etter at de hadde meldt seg inn i den frivillige kvinnelige arbeidstjenesten i det okkuperte Norge, og de tilbrakte en ubesværet og relativt lykkelig tid med hverandre, tatt de ytre omstendighetene i betraktning. Det var matmangel i Norge under krigen, og gårdsarbeidet de unge kvinnene måtte utføre, var hardt. Men vennskapet hjalp dem til å overvinne hverdagens barskheter og utfordringer. Bare i oktober 1941 oppsto det en akutt krise mellom de to venninnene. Flere sider

der Ruth kom inn på temaet homoseksualitet igjen og analyserte sitt forhold til Gunvor, er til og med revet ut fra hennes dagbok. Det er imidlertid ikke kjent av hvem. Utover det synes nettopp møtet og samlivet med Gunvor Hofmo flere ganger å ha stått i veien for selve videreføringen av dagboksnotatene. Det sanne livet fant sted utenfor bøkene. Ruth innrømmet: ”Iblant tror jeg jeg er ferdig med dagboken. Jeg tenker at jeg har vokst fra den, at jeg er blitt eldre. Det jeg hadde å si har jeg sagt. [...] Det som fremdeles finnes i meg av godhet, av ungdom, det kommer til syne når jeg er sammen med Gunvor.”

Ruth Maier var en begavet, belest og meget reflektert ung kvinne. ”Norges Anne Frank” er hun derfor også blitt kalt. Hun kunne beskrive Gunvor Hofmo som sin ”kjæreste og næreste i hele verden”, og vennskapet mellom de to var unektelig noe spesielt. Ja, det kan se ut som om Hofmo var den eneste overhodet i Norge som tok seg av Maier. Ensomhet, uforståthet og angst plaget den 20-årige flyktningen fra Østerrike fremfor alt etter den tyske okkupasjonen av Norge. Men vanskene begynte lenge før det. Allerede på skolen i Oslo møtte Ruth Maier antisemittisme da hun måtte ta til etterretning at en klassekamerat hadde skrevet på pulten hennes: ”Jøder uønsket her”. Vertsfaren Arne Strøm i Lillestrøm bebreidet henne med ordene: ”Du tilpasser deg ikke til den ånden som rår hos oss.” At hun var dratt til Norge, betraktet hun etter hvert som ”århundrets største dumhet”. To måneder før innmarsjen av tyske tropper i landet skrev hun med tydeligvis blandede følelser: ”Nordmenn er i det hele tatt veldig sympatiske. Vil du gi en nordmann et kompliment, sier du til vedkommende at han eller hun er så ,grei’. Grei: gerade, einfach, klar, nicht verwickelt (står det i ordboken min). Også det å være ,hyggelig’ er en svært sympatisk egenskap i nordmenns øyne. Siden jeg hverken er ,grei’ eller ,hyggelig’ er det vanskelig for meg å vinne nordmenns sympati.”

I 1941 planla Hofmo og Maier å flykte til England, men det ble med ideen fordi det norske politiets etterforskninger satte en stopper for gjennomføringen. Og senere var Ruth Maiers ønske om å gi seg over til sin skjebne altoverveiende. I grålysningen 26. november 1942 – bare 16 dager etter hennes 22. fødselsdag – banket det på hennes dør i Oslo, og to norske politifolk anholdt henne. Det hele gikk brutalt for seg. En av de andre ungjentene som bodde på gangen, så gulluret Ruth hadde på håndleddet. ”Ta av klokken”, sa hun. ”Vi kan ta vare på den for deg til du kommer tilbake.” Det er neppe tvil om at Ruth Maier forsto hvilke hensikter som egentlig gjemte seg bak oppfordringen. ”Jeg kommer aldri tilbake,” skal hun ha svart. På en lapp hun greide å få smuglet ut til Gunvor Hofmo fra skipet *Donau* i Oslo havn samme kveld skrev hun: ”Jeg tror det er like bra at det er kommet til dette. Hvorfor skal vi ikke lide når det er så mye lidelse? Bekymre deg ikke om meg. Jeg ville kanskje ikke bytte med deg.”

Gunvor Hofmo maktet knapt å få bukt med den lidelsen hun måtte leve med. Hun så på Ruth Maier som sin ”tvillingsjel” – ”og den ene tvillingen døde.” Veien ”hjem til menneskene” var lang og steinete for Hofmo, om den overhodet førte fram. I slutten av 1940-årene ble hun kjent med den 25 år eldre Astrid Tollefsen (1897–1973) som hun så bodde sammen med i flere år før tvangsforestillingene hennes tok overhånd. Også Tollefsen debuterte senere som lyriker. Hofmo hørte stemmer og var redd for ”stråler” i hodet. På en ferietur gjennom Frankrike sammen med Tollefsen i 1950 trodde hun at hun hadde møtt Ruth Maier igjen. Senere meddelte Hofmo: ”I Paris noen uker etterpå så jeg en som kunne likne Ruth igjen, det vil si hun var usedvanlig lik henne i skikkelse og holdning. Stemmen liknet også. Men hun benektet at hun var Ruth. Forresten var munn og tenner annerledes. Men selvfølgelig kan man forandre seg.”

Gunter Demnigs snublesteiner minner oss – vitnene, de overleven-

de og dem som ble født i ettertiden – om de uhyre forbrytelsene som ble begått av de tyske nazistene og deres håndlangere og medhjelpere i mange land før og under annen verdenskrig. De forteller til tilfeldig forbigående og dem som bor i nærheten om det ufattelige: at det var naboene til deres foreldre og besteforeldre som ble brutalt revet bort fra livet her. Auschwitz, Majdanek, Treblinka, Mauthausen, Dachau og andre leirer var målet og endestasjonene hvor uskyldige mennesker ble plaget og pint til døde, men Holocaust begynte foran deres såvel som våre egne dører. Det var vanlige mennesker som ble drept, vanlige mennesker som var ansvarlige for tortur og drap i leirene, og det var vanlige mennesker som tok seg av deportasjonene fra hjemmene.

Grunnlaget for prosjektet snublesteiner ble skapt for 20 år siden. I 1990 markerte Demnig deportasjonsveien for 1 000 medlemmer av romfolket med en slags rullende trykkemaskin i den vest-tyske byen Köln. Den første steinen som var forsynt med en messingplate la han 16. desember 1992, på 50-års dagen for Heinrich Himmlers ordre om deportasjonen av ”sigøynere” fra Det tyske rike. På steinen kunne en lese de første ordene fra Himmlers ordre, og for Demnig var nedleggelsen en bevisst stillingtagen i den dengang aktuelle debatten om oppholdsretten til rom-flyktninger fra det tidligere Jugoslavia i Tyskland. Fra 1995 har Demnig lagt ned snublesteiner til minne om jødiske ofre for Holocaust – til å begynne med uten offisiell tillatelse. Det skulle ta flere år før aksjonene hans ble legalisert. I mellomtiden har hans initiativ ”nedenfra” utviklet seg til verdens største desentrale minnesmerke. Med snublesteiner hedres nå medlemmer av ulike offergrupper, og i praksis kan hvem som helst ”adoptere” en stein og sørge for at Demnig legger den ned. Prisen er 95:– euro.

For kunstneren er det spesielt viktig at steinene er laget for hånd. De blir ikke masseprodusert, for dette kunne minne om nazistenes

samlebåndsvirksomhet. Lokalhistorikere, skoler, nabolagsforeninger og ikke minst homoseksuelle grupper er ofte engasjert i nedleggelsen. For på en annerledes og muligens enda mer bevegende måte enn sentrale Holocaust- og krigsmonumenter lar Gunter Demnigs kunstprosjekt oss kjenne hva det nazistiske hatet mot annerledes tenkende og levende mennesker gikk ut på. Snublesteinene får oppmerksomme fotgjengere til å bøye seg, senke hodet i ydmykhet og stå stille en liten stund før blikket streifer over fasaden til det huset de står foran. I Ruth Maiers tilfelle er det det tidligere pensjonatet for jenter og unge kvinner *Englehjemmet* i Dalsbergstien 3 i Oslo.

Ruth Maiers dagbøker ble utgitt i Norge i 2007, et år senere kom de også ut på tysk. Det var den norske forfatteren Jan Erik Vold, bosatt i Stockholm, som sto bak utgivelsen. I svensk oversettelse kom boka under tittelen "Ruth Maiers dagbok: Et judiskt kvinnoöde" på forlaget Norstedts i 2009.

RAIMUND WOLFERT (mag.art., født 1963) har studert nordisk ved universitetene i Bonn, Oslo og Berlin. Han arbeider som lærer i Berlin og har skrevet en rekke artikler for forskjellige tidsskrifter og bøker, fremfor alt om temaer i forbindelse med nordisk-tysk kulturkontakt og homoseksualitetens historie. Utgiver av boka "Alles nur Kunst?" – *Knut Hamsun zwischen Ästhetik und Politik* (1999) og medlem av forskningsgruppen i Magnus-Hirschfeld-Gesellschaft i Berlin. I *lambda nordica* har han tatt opp forholdet mellom Herman Bang og Max Eisfeld (3-4, 1998) og Eric Thorsells forbindelser til Berlin (4, 2000). 2009 utkom hans bok "Gegen Einsamkeit und 'Einsiedelei'". *Die Geschichte der Internationalen Homophilen Welt-Organisation* på forlaget Männerschwarm i Hamburg.

ABSTRACT

At the end of August 2010 the first Norwegian "Stolpersteine" (stumbling blocks) were installed in Oslo. With this Norway became the tenth country in Europe where the decentral project to remind us of the victims of the Holocaust, by the Cologne based artist Gunter Demnig has been realised. From 1993 to date, Demnig has installed more than 26 000 "Stolpersteine", mainly in Germany, but also in most neighbouring countries as well as in Ukraine, Hungary and Italy. Demnig's memorial stones are formed from concrete, and on their upper surface they are provided with a ten centimetre square brass plaque with a hand stamped inscription telling the name, year of birth and later fate of each individual. The stones are embedded in the pavement in front of the houses where the later victims of the Holocaust lived in dignity alongside their neighbours and where they still had their proper names before they became a number in the Nazi death machine and were murdered in a concentration camp.

One of the 20 Norwegian "Stolpersteine" was laid in order to remind us of Ruth Maier (1920–1942), a young Jewess from Austria who came to Norway in 1939. From there she was deported to Auschwitz and murdered in a gass chamber in November 1942 – 22 years young. The Norwegian lyric poet Gunvor Hofmo (1921–1995), who lived openly as a lesbian from the 1950es on, never recovered from the loss of her friend. As early as 1943 she was assigned to a hospital due to depression. Later she became a longterm patient in the mental hospital Gaustad in Oslo. The traumatic experiences from November 1942 had a huge effect on all of her literary works. Already in the collection of poems "Jeg vil hjem til menneskene" (I want to come home to the human beings), with which she made her *début* in 1946, Hofmo reminded her readers of Ruth Maier. The poem "Møte" (Meeting) starts with the lines: "In such a rainy evening hour / you sense that it is her / a Jewish girl friend, whom they murdered / she, whose corpse they let burn / together with those of thousands of others."